

**MUSTAFA HAMİ'NİN “SEVKÜ’L-ASKERİ” ELYAZMASINDA YER
ALAN YEMEN TEMALI RESİM ÖRNEKLERİ**

Ruhi KONAK

Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi
Geleneksel Türk Sanatları Bölümü
ruhikonak@gmail.com

Yahya YEŞİLYURT

Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü
yahyayesilyurt@hotmail.com

Öz

Sevkü'l-Askeri, içeriğinde Yemen'in Osmanlı Devleti tarafından fethine ilişkin bilgiler barındırması açısından önemli bir eserdir. Bu eseri kaleme alan, Osmanlı ordusunda hizmet veren genç bir doktor Mustafa Hami'dir. Mustafa Hami'nin eserini orijinal kılan asıl mevzu ise eserinde çizdiği renkli ve siyah-beyaz resimlerdir. Bu resimler 1849 yılında yapılan bir askerî operasyonun panoramik görüntüsünü sunması açısından ayrıca öneme sahiptir. O tarihlerde fotoğraflama tekniğinin olmaması, çizimlere aynı zamanda vaka sunumu olarak ayrı bir değer de katmaktadır. Bu çalışmada, Sevkü'l-Askeri, Türk literatüründe ilk kez bir araştırmaya konu yapılmış ve eserin önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca eserde bulunan çizimlerin bilimsel bir metotla incelenmesi de bu çalışmanın diğer ana temasını oluşturmaktadır. Çizimler geleneksel Türk sanatları açısından incelenerek, tarihi bir vakaya ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yemen, El Yazması, Resim, Osmanlı Devleti.

**Picture Samples on Yemen in Mustafa Hami's Manuscript named
“Sevkü'l-Askeri**

Abstract

Sevkü'l-Askeri is an important manuscript in that it contains information about the conquest of Yemen by the Ottoman Empire. This manuscript was written by Mustafa Hami who served the Ottoman Army as a young doctor. What makes Mustafa Hami's book so authentic is his colorful black and white drawings. These pictures are valuable in that they reflect a panoramic view of a military operation conducted in 1849. In those days, lack of photography techniques contributes to the drawings a different value as a case report. In this study, *Sevkü'l-Askeri* was treated for the first time as a research in the Turkish literature

and we try to shed light on its importance. Another theme of this study is the scientific treatment of the drawings. The drawings will be examined in terms of traditional Turkish arts to shed light on historic case.

Keywords: Yemen, Manuscript, Picture, the Ottoman Empire.

Osmanlı Devleti ve Yemen Münasebeti

Osmanlı Devleti Memlûk idaresindeki Mısır'ı fethettikten sonra dikkatini daha da güneye yöneltmiştir (Abaza, 1979: 1; Ferro, 2002: 63). Osmanlı Devleti, dönemin en büyük siyasal İslam kuruluşu olması; Müslümanların yaşadıkları coğrafyaların önemli olması ve İslam olan toprakların korunma ihtiyacının doğması gibi nedenlerle Yemen'e inmek zorunda kalmıştır (El-Behravi, 1979; Yemen Salnamesi, 1313: 301; Yavuz, 1983: 46).

Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı aldığıında Yemen, Memluk valisi tarafından idare edilmekteydi (Yavuz, 2002: 105). Mısır'ın Osmanlılar tarafından ele geçiriliş haberini alan Vali Emir İskender, halkı bir camide toplayarak Osmanlı Devleti adına hutbe okutmuştur. Böylece Yemen'de Osmanlı idaresinin başladığı söylenilmektedir (Yemen Salnamesi, 1308: 58; Yavuz, 2002: 106). Çünkü Osmanlı Devleti'nin Yemen ile ilk temasları dolaylı yollardan olduğu görülmektedir. Zira doğrudan merkezden yahut taşradan yönetici atama yerine, bölgeden idarecileri tercih etmesi Osmanlı Devleti'nin henüz fiili olarak bölgede olmadığını bir göstergesidir. Dolayısıyla bu durumun bir neticesi olarak, Yemenliler derhal isyan etmişlerdi. Bazı Çerkez idareciler ve İmam Şerefeddin önderliğindeki halk, bağımsızlıklarını bildirerek isyan hareketi başlatmışlardır. Bu esnada Yavuz Sultan Selim'in yerine Osmanlı tahtına Kanuni Sultan Süleyman çıkmıştı.⁴ Kanuni, Mısır valisi Süleyman Paşa'yı (Hadım) Yemen olaylarını halletmesi için bölgeye sevk etmiştir (Mughul, 1974; Melzig, 1943).

Süleyman Paşa sefer hazırlıklarına başladığı esnada, Hindistan yakınlarında Portekiz saldırılarına direnen Müslüman Gücürat Sultanı Bahadır Şah, Osmanlı Devleti'nden yardım istemişti (Abaza, 1979: 3; Playfair, 1970: 101; Mughul, 1974: 125-131). Bu isteğin de etkisi ve Osmanlı Devleti'nin güney siyaseti nedeniyle, 27 Haziran 1538'de Hadım Süleyman Paşa, 70 gemi ve yaklaşık 20 bin askerden oluşan donanmasını Süveyş'ten hareket ettirmiştir (Turan, 1979: 195; Melzig, 1943: 18; Peçevi İbrahim, 1992: 160).⁵ Hindistan

⁴ Kanuni Sultan Süleyman'ın dönemi için bakınız Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, TTK Basımevi, Ankara 1991.

⁵ Şerafettin Turan, "Süleyman Paşa (Hadım)", *İA*, C. XI, M.E. Basımevi, İstanbul 1979, s. 195; Melzig, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın*

güzergâhında ne kadar emirlik varsa hepsine elçi gönderen Süleyman Paşa, onlardan Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirmelerini istemişti. Süleyman Paşa, Aden'i Osmanlı Devleti'ne bağlayınca buraya sancak beyi olarak Behram Bey'i atamıştır (Yemen Salnamesi, 1313: 301; Yavuz, 2002: 108). Behram Bey'in emrine 500 kişilik bir kuvvet bırakarak, Gücürat tarafına yapılmakta olan sefere devam etmiştir (Melzig, 1943: 50-63; Mughul, 1974:137-140; Yavuz, 1983: 47).

Gücürat'a pek yardımı olmayan Osmanlı donanması, güçlü Portekiz donanması karşısında çaresiz geri dönmek zorunda kalmıştır. Geri dönüş yolunda Bâbü'l-Mendeb Boğazı'nı geçerek Yemen'in Moha açıklarında demirleyen Süleyman Paşa, buranın emiri olan Ahmet'e de elçiler göndererek Osmanlı Devleti'ne bağlılığını istemiştir. İlk başlarda elçi gönderilmesinin sebebi, bölgenin Müslüman oluşundan ileri gelmekteydi. Çünkü Müslüman kanı dökülmesine razı olmayan Süleyman Paşa önce diplomasi yolunu tercih etmekteydi. Ancak Emir Ahmet'in bağlılığını bildirmemesi üzerine karaya asker çıkarıp Emir Ahmet'in hakkından gelinmiştir (Abaza, 1979: 4; Playfair, 1970: 102; Kurtoğlu, 1940: 70-77). Moha'nın idaresi de Gazze sancakbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'e verilmiştir. Bundan böyle 1539 yılında, Yemen'de fiili olarak Osmanlı hâkimiyeti başlamış ve Anadolu-Türk insanının da Yemenle irtibatı sağlanmıştır (Özbaran, 2004: 135; Mughul, 1974: 167-169).

Ancak zamanla merkezden atanan valiler Yemen'de nüfuz mücadelesi yaşamaya başlamışlardı. Tıpkı Memluk valisi İskender'in Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu söylediği zaman isyan ettikleri gibi; Yemen'de Osmanlı paşalarının çekişmesini fırsat bilen İmam Mutahhar, 1569'da isyan etmiştir (Yavuz, 2002: 122). 1569'daki bu olay; Osmanlı idaresine karşı sonu bitmek bilmeyen isyan hareketlerinin ilki olma özelliği taşımaktadır. Dolayısıyla devlet derhal tedbir almak için harekete geçmiş, Murat Paşa'yı isyanı bastırmakla görevlendirmiştir (Yemen Salnamesi, 1313: 305). Daha sonra Osmanlı ordusu pek başarı elde edemeyince durum merkeze iletilmiştir (Yavuz, 1983: 48). Bu kere 1569'da Özdemir Paşa'nın oğlu Osman Paşa, Yemen'e atanmıştır. Osman Paşa da pek başarılı olamayınca Koca Sinan Paşa, buraya görevlendirilmiştir.⁶ Onun yoğun çabaları neticesinde yeniden idare kurulmuştur (Mustafa Nuri Paşa, 1992: 109; BOA., A.DVN.MHM. d.07: 768).

1628'e kadar hâkimiyet tesisi ve kendi devlet adamlarının çekişmeleriyle uğraşan Osmanlı Devleti, Yemen'de ip üzerinde bir idare sürdürmüştür. Zira en

Hint Seferi, s. 18; Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C. I, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 160.

⁶ Sinan Paşa hakkında detaylı bilgi için bk., Şerafettin Turan, "Sinan Paşa (Koca)", *İA.*, C. X, M.E. Basımevi, İstanbul 1979, s. 670-675.

küçük bir takatsızlık karşısında, mezhebî olarak Osmanlı yönetimini tanımayan imamlar peyda olmuş⁷ ve Yemen’de Osmanlı Devleti’nin başına sıkıntılar açmışlardı. 1628’de İmam Muhammet diye birinin önderliğinde ikinci isyan dalgası başlamıştı. Bu kez isyan, içerisine “*Seyyitlik*” davasının da karıştırılmasıyla çok geniş bir tabandan destek bulmuştur. Dolayısıyla geniş bir bölgeye yayılan isyanla mücadele hem uzun hem de yıpratıcı bir hale gelmiştir. Kansu Paşa, bir yandan isyan eden Zeydiler ve diğer taraftan da düzeni bozulan ordusuyla uğraşmak zorunda kalmıştır. San’a’da muhasara edilmiş olan Haydar Paşa kurtarılmasına rağmen San’a ele geçirilememiştir. Nitekim emrindeki kuvvetlerin yıpranması ve geri kalanların da Yemen’den ayrılması üzerine Kansu Paşa, Yemen’de daha fazla duramamıştır. Ardından Zeydî İmamı Muhammet, Yemen’de hâkim duruma geçmiştir (Naima Mustafa Efendi, 1968: 1009-1010).

İsyanın 1635’e kadar uzaması nedeniyle Yemen, Zeydi İmamları’nın idaresine terk edilmiştir (Sırma, 1982: 441; Abaza, 1979: 5-10). Osmanlı Devleti’nin Mısır ve çevresinde etkinliğinin azalması ve öncelikli politikasını başka bölgelere kaydırmasıyla Yemen meselesi bir süreliğine rafa kaldırılmıştır. 1800’lerin başında İngilizlerin değişen Doğu politikalarıyla Aden’e yerleşmeleri ve Aden’le kalmayıp Hadramût ve çevrelerine de yerleşme izinleri almaları, Osmanlı Devleti’ni harekete geçirmiştir. Osmanlı Devleti’nin topraklarına Batılı Devletlerin göz diktikleri ve Yemen’de dini önderler arasında bir karışıklığın doğduğu esnada, Mekke şerif muavini Kıbrıslı Tevfik Paşa, Sultan Abdülmecid’e bir layiha sunmuştur. Nitekim bu raporun etkisine kapılan Sultan, Kıbrıslı Tevfik Paşa’yı Yemen’de yeniden idare kurması yönünde görevlendirmiştir. Mısır ve Hicaz’dan donatılan, yaklaşık 3 bin kişilik Osmanlı ordusu, 1849’da Yemen’i yeniden merkeze bağlamak için harekete geçmiştir (Sırma, 1996: 49-51).

Tevfik Paşa, Mekke Şerif’i ile birlikte San’a’yı alabilmek amacıyla Hudeyde’den karaya çıkmıştır. Daha sonra San’a İmamı Muhammet Yahya ile Hudeyde’de görüşme yapmıştır. Arap kabileleri tarafından sıkıştırılan İmam, Tevfik Paşa ile anlaşmış ve birlikte San’a’ya girmişlerdir. Ancak o sıralarda Arap kabileler, önder olarak Yahya’nın yerine Ali Mehdi adında birisini getirince Tevfik Paşa ile İmam Muhammet Yahya arasındaki anlaşma afakî kalmıştır. Buna bir de Tevfik Paşa’nın tedbirsiz davranması ve Osmanlı askerlerini San’a’da serbest hareket etmesine izin vermesi eklenince olayın seyri değişmiştir. San’a sokaklarında Osmanlı askerlerinin serbest bırakılmasını fırsat bilen halk, isyan etmiş ve askerlerin birçoğunu öldürmüştür. Kaçabilenler de Tevfik Paşa ile birlikte San’a kalesine sığınmışlardır. İmam Muhammet Yahya’nın

⁷ 1848 yılına kadar geçen süre içindeki Zeydi İmamlar için bakınız Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, C. II, Ankara 1969, s. 437-440.

öldürülmesiyle sonuçlanan bu olayda, Tevfik Paşa, İmam Mehdi'nin yardımıyla kurtulmuş ve Hudeyde'ye geri dönmüştür. Nihai olarak Yemen'de yeniden hâkimiyet kurma girişimi ani bir isyan hareketi neticesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bir sonraki girişimin tarihi olan 1871'e kadar Yemen'de yine idare kurulamamıştır (Ahmet İzzet Paşa, 1992: 88).

Kıbrıslı Tevfik Paşa'nın Ordusunda Bir Tıbbiyeli: Mustafa Hami ve Eseri

Bu çalışmaya konu edilen elyazması, İstanbul'da tıp okulunu bitirdikten sonra Hicaz'da askerî doktor olarak bulunan Mustafa Hami tarafından kaleme alınmıştır. Eser tek nüsha ve yazmadır. Eseri önemli kılan tarafıysa, Tevfik Paşa'nın yaptığı sefere katılmış olan yazarının kitabın sonuna eklediği tasvirlerle sahip olmasından ileri gelmektedir. Bu haliyle "*Sevkü'l-Askeri*", Tevfik Paşa'nın donanmasına katılan bir Osmanlı askerinin hatıralarını oluşturmaktadır. O günlere ait bilgilerimizin sınırlı oluşu, bu çalışmanın önemini katbekat artırmaktadır. Hatırat, Osmanlı Türkçesi (Rika Hat) ile yazılmış ve tek nüshadır. 75 varak ve yirmi altı resimden oluşan hatırat, bu anlamda ve alanda tek olma özelliğine sahiptir. Diğer taraftan söz konusu resimler 19. yüzyıl Osmanlı kitap resimlerinin bilinmeyen örnekleri arasında olmaları açısından da önemlidir.

Mustafa Hami, eserini kaleme alırken gerekçe olarak; Yemen'e yapılan bu sevkîyatın hangi surette gerçekleştiği ve San'a'ya kadar ilerleyen Osmanlı askerinin geçtiği güzergâhların nereler olduğunu anlatmak istemiştir. Kendisinin Hicaz'da askerî doktor olarak hizmet verirken, Tevfik Paşa'nın Yemen işleriyle ilgilenmesi için Padişah tarafından görevlendirilmesiyle, kendisini Yemen seferinde bulduğunu söyler.

"Bu 'abd-ı kâdim Mustafa Hâmî sîgar-ı sinimden beri Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de perverde olarak ilm-i tıbbî alâ kadri'l-vüs' tahsil etmiş olduğumdan, 'Asâkir-i Nizâmiye-i Mezkûre tabâbeti hizmet-i müstevcibetü'l-mefhareti ile Mekke-i Mükerrerme'de bulunduğum cihetle bendelerinin dahi bi'l-ma'iyye Yemen canibine me'muriyetim tabi'at-ı maslahat icabından bulunmuş..."

(Mustafa Hami, 1849: 2)

Mustafa Hami'nin verdiği bu bilgilere göre 1849'dan önce Tıbbiye-i Şâhâne'den mezun olduğunu anlıyoruz. Ancak hangi tarihlerde Mekke'ye gönderildiği ve Yemen seferine katıldıktan sonra akıbetinin ne olduğu konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Eserini tamamladığına göre, bu sefere katılıp, dönebilen şanslı Osmanlı-Türk ordusu mensuplarından birisidir.⁸ Mustafa Hami

⁸ Bursalı Mehmet Tahir'e göre H. 1295/M. 1878 yılında hayatını kaybetmiştir. Bakınız, Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. III, Matbaa-i Amire, İstanbul 1342, s. 251.

ve “*Sevkü’l-Askerî*” hakkında bir tanıtım makalesi yayımlayan Klaus Kreiser, müellifin hayatı hakkında verdiği bilgilerde bir-iki kaynağa dayanmakta ve olası ifadeler içermektedir. Örneğin, Bursalı Mehmet Tahir’in eserinde Mustafa Hami’den “*Paşa*” olarak bahsedildiğini ve Mustafa Hami’nin eserleri arasında Bursalı’nın “*Sevkü’l-Askerî*”yi saymadığını belirtmiştir (Kreiser, 1985: 161). Ayrıca Sicill-i Osmanî’de Hami Mustafa Paşa diye bir kişinin biyografisi kısaca verilmiştir. Ancak Bursalı Mehmet Tahir ile Mehmet Süreyya’nın verdiği bilgiler uyuşmamaktadır. İsimler benzer olmasına rağmen Mehmet Tahir’in verdiği bilgiler, “*Sevkü’l-Askerî*”nin müellifi olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁹ Kreiser ve Bursalı Mehmet Tahir’in verdiği bilgilerden yola çıkacak olursak, 30 Mayıs 1857 tarihli (06 Şevval 1273) Tıp Okulu’na gönderilen bir belgede, Doktor Mustafa Hami’den bahsedilmektedir. Ancak bu evrak Doktor Hacı Mustafa Hami’nin kim olduğu ve ne tür işler yaptığını gösteren sicil kaydından ziyade maaş ve kadro derecesinin yükseltilmesiyle alakalıdır. Bu nedenle edindiğimiz bilgiler, Mustafa Hami’yi Yemen seferinden 8 yıl sonra İstanbul’da karşımıza çıkarmaktadır (BOA., A.MKT.MHM., 111/90). Bir yıl sonraya tarihli, Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair yazışmalarına ait belgede Mustafa Hami, miralay olarak görülmektedir. Belgenin içeriği yine terfi ve maaş meselesi olarak görülse de bu belgede, Mustafa Hami’nin meslek hayatında bayağı mesafe kat ettiğini göstermektedir. Nitekim bu belgede Mustafa Hami, 1858 yılında 4. Rütbe’den 3. Rütbe’ye terfisi söz konusu edilmiştir (BOA., A.MKT.NZD., 240/37).

Günümüzde Osmanlı arşivinde bile Kıbrıslı Tevfik Paşa’nın Yemen seferi ile 1871’de Ahmet Muhtar Paşa’nın Yemen’i yeniden ele geçirdiği tarihe kadar yaşananlar hakkında yeterli Osmanlı belgesi mevcut değildir. 1840-1871 arasında yaşananların nelerden ibaret olduğuna yönelik bilgi ve belge sayısı yok denecek kadar az olduğu düşünülürse; Hami’nin bu eserin mahiyeti ve kıymet derecesi ortaya çıkmış olacaktır. Nitekim Mustafa Hami, bu seferde yaşanan olayların unutulup gitmemesi için bu eseri yazdığını ve sonuna da bazı resimler çizerek, Osmanlı’nın bu harekâtını anlaşılır kılmaya çalıştığını belirtmiştir (Mustafa Hami, 1849: 2).

“...*Bazı vukû’ât ve meşhûdâtı bihasebi’l-tâfihî terkim eylemeyi iltizâm-ı acizî olmuş olmakla mahall-i ikâmetemizden hareketle Yemen cânibine muvâsalat ve orada ikmâl-i me’uriyet oluncaya kadar gerek esnâ-yı râhda ve gerek tenfiz-i ahkâm-ı seniyyede vukû’yâfte olan vâkı’âtın ve mehşûf-ı kuvve-i tabassur ve*

⁹ Hâmî Mustafa Paşa, askerlikten yetişip miralaya ve miralay olmuştur. 1290’da vefat etmiştir. Değişik konulara dair 5-10 parça eser kaleme almıştır. Bakınız, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. II, Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1996, s. 596.

mesmû '-ı sımâh-ı teyakkunum olan mahaller ile ahâlisinin adet-i belediyye ve tabi'at-ı bedeniyelerinin bend bend tahririne ve bazı eşkâl-i mücessemelerinin tersim ve ilâvesine lehü 'l-hamd muvaffak olunarak..." (Mustafa Hami, 1849: 2)

Yazma nüshayı özgün kılan gerekçe ise, yukarıda da belirtildiği üzere şüphesiz metnin sonuna eklemiş olduğu batı tarzı realist resim özelliğinde yapılmaya çalışılmış resim ve çizimlerdir. Sefere çıkan donanmayı tasvir ederek başlayan çizimler, Yemen'deki kale ve burçlar, Yemen'de yetişen otlar ve meyveler, Yemenlilerin kullandığı silahlar ve giysiler gibi renkli ve siyah beyaz görsellerden ibarettir.

Geleneksel Osmanlı kitap sanatları bağlamında minyatür sanatının ortadan kalktığı ve matbaanın kullanıldığı bu dönemde, resimli bir el yazmasına rastlamak oldukça ilginçtir.¹⁰ Bu nedenle düşük kaliteli de olsa barındırdığı resimler bakımından el yazması, 19. yüzyıl Osmanlı resim sanatı açısından önemlidir. Bu resimler hem batı tarzı realist resme geçiş sürecinin primitif örneklerinin günümüze taşınması hem de ve Tıbbiye Mektebi'nde¹¹ de Mühendishane-i Bahri-i Hümayun, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da olduğu gibi resim derslerinin verildiğinin anlaşılması açısından önemlidir.¹²

¹⁰ 19. yüzyıl Osmanlı resim sanatı ve minyatür sanatından batı tarzı realist resme geçiş süreci hakkında bilgi bakınız: Günsel Renda-Turan Erol, "Türk Resminde Batılılaşma Yönünde İlk Denemeler", *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi, Cilt 1.*, Tilgat Basımevi, İstanbul 1980; Sezer Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatına Temel Yaklaşımlar*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1997; Serpil Bağcı, vd., *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006; Sezer Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2008.

¹¹ 1826 yılında kurulan Mekteb-i Tıbbiye, 1827 yılında Tıphane-i Âmire ve Cerrahhane-i Mamure, 1839 yılında da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane veya Mekteb-i Cedid-i Ulum-u Tıbbiye, 1846 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mecidiye isimleriyle anılmıştır. Mekteb-i Tıbbiye hakkında detaylı bilgi için bakınız Doktor Galip Ata, *Tıp Fakültesi*, Yeni Matbaa, İstanbul 1341; Alaattin Avcı, *Türkiye'de Askeri Yüksek Okulların Tarihçesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1963.

¹² Tıbbiye ile ilişkilendirilen yayınların çoğunda resim dersine ilişkin herhangi bir bilgiye yer verilememiştir. Çoğunlukla tıbbiye ismi satır aralarında anılmış; konuya ilişkin açıklama yapılan yayınlarda ise Tıbbiye müfredatları verilirken resim dersine yer verilmemiştir. Bu durum muhtemelen okuldan mezun olan öğrencilerin gelişen süreçte tual resmi yapmamış olmalarından kaynaklanmıştır. Ancak 20 Şevval 1256/15 Aralık 1840 tarihli arşiv belgesinde, Binbaşı Tevfik Bey'in üçüncü rütbeden memurlukla Mekteb-i Tıbbiye'ye resim öğretmeni olarak atandığı bilgisi verilmektedir. Bu belgeden 1840 yılı öncesinde ve sonrasında, tıbbiye mektebinde resim dersi okutulduğu ve hatta dersler için görevlendirilen öğretmenlerin ilgili alanda eğitim aldıkları da anlaşılmaktadır. Bakınız *BOA., İradeler Dahiliye Evrakı, (İ.DH.), 27/1314*. Diğer taraftan, doktor Galip Ata tarafından yazılan Tıp Fakültesi isimli kitapta, Mekteb-i Tıbbiye'de eğitim süresinin başlangıçta 4 yıl olduğu, daha sonra altı yıla çıkarıldığı ve

“Sevkü'l-'Askerî” Adlı Elyazmasında Yer Alan Resimler

El yazmasında yirmi altı adet resim bulunmaktadır. Bunlar arasında bir harita, üç bitki tasviri, bir sayfada yer alan altı insan başı tasviri çizilmiştir. Diğer on sekiz sayfada ise kale ve kent, liman, mezar, su kuyusu, vb. tasvirleri yer almaktadır. Söz konusu resimler birer sanat eseri olmaktan öte kitapta anlatılan konuların anlaşılabilirliğini artırmak üzere yapılmış, çizgisel tarzda ve suluboya tekniğinde renklendirilmiş topografik nitelikte basit resimlerdir (Mustafa Hami, 1849).

Bu resimler minyatür sanatından batı tarzı realist resme geçiş sürecinde, kitaplarda görülen realist anlayışta resimlerin erken örnekleri olmaları açısından önemlidir. Diğer taraftan resimlerin batı tarzı realist resim derslerinin verildiği Askeri Tıbbiye mezunu olan bir doktor tarafından 1849 yılında yapılmış olması da bir diğer önemli husustur. Yazar, ikinci defa ele geçirmek için Yemen'e yapılan sefer sırasında doktor olarak katıldığı Osmanlı ordusunun güzergâhında Şâb Denizi (Kızıldeniz) çevresindeki limanlar ve içindeki adaları gösteren bir harita çizmiştir (foto. 1). Denizin üst tarafında Berrü'l-Arab alt tarafına ise Afrika kıtası ibareleri belirgin bir şekilde yazmıştır. Haritayı takip eden sayfalarda Ordu güzergâhında yer alan kale, kulübe, konak, burç, kabristan, su kuyuları; Yemen silahları, Mecusi başları, kat, hına dalları ve muz meyvesinin tasvirlerini gerçekleştirmiştir.

Şâb Denizi haritasında, denizin çevresindeki yedi liman ve denizin içindeki on iki adanın yerlerini isimlerini yazarak belirtmiştir. Yüzeysel olarak hazırlanmış olan harita, siyah kurşun kalem ile çizildikten sonra mürekkep ile kontörlenmiş; kontörlerin dışına kırmızı mürekkeple gölgelendirme yapılmıştır. Deniz yüzeyi dış alandaki zemin renginin aksine mavi renkte sulu boya ile pürüzsüz bir şekilde boyanmış; adaların belirtildiği kontörlerin içi zemin renginde bırakılmıştır (Foto.1).

öğrencilerin alan derslerinin yanı sıra kültür dersleri de aldığı belirtilmiştir. Bu bağlamda yazar, müfredat hakkında bilgi verirken, birinci sınıfta Hüsn-i Hat dersi alan öğrencilerin ikinci sınıfta Resim dersi aldıklarına ilişkin bilgiyi de vermiştir. Bakınız Doktor Galip Ata, *Tip Fakültesi*, s. 92. Ancak Avcı'nın askerî okullarla ilgili kitabında verdiği 1866 yılına ait müfredatta Resim dersi yer almamaktadır. Bu nedenle 1866 yılından sonra resim dersinin, Tıbbiye Mektebi müfredatından kaldırılmış olabileceği düşünülebilir. Bakınız Avcı, *Türkiye'de Askeri Yüksek Okulların Tarihçesi*, s. 22.

Foto. 2: Hudeyde Limanı

Tasvire konu edilen elemanların derinlik kurgusu içe doğru gelişen yatay eksende gerçekleştirilmiş; hiyerarşik düzen realist anlayışta önden arkaya doğru ölçülerdeki daralma ve küçülmeye bağlı olarak kurgulanmıştır. Sulu boya tekniğinde renklendirilen zeminde ön plandaki Arz-ı Hudeyde tepesi ve gökyüzü zemin renginde kıvılcık olarak bırakılmış, deniz mavime boyanmış, boyanın açık koyu değerleri ile yüzeyde hareket etkisi oluşturulmuştur. Dağ tepe formları sulandırılmış yeşil, kahverengi, gri ve mavi rengin açık tonları ile boyanmış siyah dış kontörleri ile sınırları belirtilmiştir. Bazılarının yüzeylerinde mevcut anatomiyi yansıtmak üzere olsa gerek çizgisel lekeler oluşturulmuştur (foto. 2).

Hudeyde Limanı'nın çevresindeki coğrafyanın özellikleri dağ, tepe, kumsal, büyük bitki örtüsü bakımından tanımlanmış; mescit, dükkân, türbe, vb. mimari elemanlar ve hurma ağaçlarının yer aldığı hurmalıklar, hurmalıkların hizasında sağ tarafta denize doğru hareket halinde dört deve üzerlerinde insan figürleri tasvir edilmiştir. Limanda irili ufaklı dokuz adet yelkenli tasvir edilmiş ve bu yelkenlilerin her birinin altına diğer elemanlarda olduğu gibi isimleri yazılmıştır (foto. 3).

Arka planda tasvir edilen ve cepheden tasvir edildikleri için iki boyut etkisiyle karşımıza çıkan mescit, dükkân, Beytü'l-Ariş, Mahallü'l Mâ, Türbe-i Eş-Şeyh Irakî, Kal'a-i Kamarân isimli yapılar, zemin renginde bırakılarak siyah renkte kontörler ile biçimlendirilmiştir. Limandaki birbirine benzer şekilli, irili ufaklı yelkenliler ise kahverengi beyaz gövdeleri, beyaz yelkenleri ve kırmızı Osmanlı bayrakları ile dikkat çekmektedirler. Diğer taraftan kahverengi gövdeli ve yeşil yapraklı hurma ağaçları ve suluboya tarzında pek de özenilmeden leke

olarak bırakılmış üstünde insan taşıyan deve figürleri de anlatımı destekleyen diğer unsurlar olarak tasvir edilmiştir.

Bu resim ile benzer biçim özelliklerine sahip Moha Sahili konulu resimde de yazar, manzaraya cepheden bakmış, mimari elemanları ve yelkenlileri bu bakış açısı doğrultusunda liman yönünde yatay eksene yerleştirmiştir. Tasvire konu edilen elemanların derinlik kurgusu, içe doğru gelişen yatay eksende gerçekleştirilmiş; hiyerarşik düzen realist anlayışta önden arkaya doğru ölçülerdeki daralma ve küçülmeye bağlı olarak kurgulanmıştır.

Sulu boya tekniğinde renklendirilen zeminde gökyüzü zemin renginde bırakılmış, deniz maviye boyanmış, boyanın açık koyu değerleri ile yüzeyde hareket etkisi oluşturulmuştur. Dağ, tepe formları sulandırılmış açık hardal tonları ile boyanmış ve siyah dış kontörleri ile sınırları belirtilmiştir. Bazı tepelerin yüzeylerinde mevcut anatomiyi yansıtmak üzere olsa gerek çizgisel lekeler oluşturulmuştur. Yazar bu örnekte genel bir manzara betimlemek istediğinden olsa gerek yelkenliler, mimari elemanlar ve arka fondaki dağ tepelerin isimlerini yazmamıştır (foto. 3).

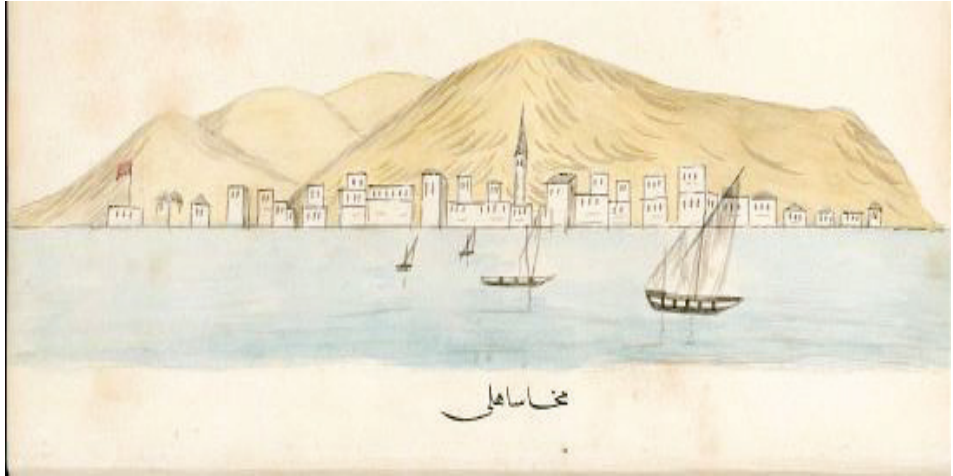

Foto. 3: Moha Sahili

İkinci grupta yer alan resimlerde de yazar yine batı tarzı realist resim özelliklerini kullanmaya çalışmıştır. Cizan Kalesi'nin tasvir edildiği resimde, ön planda haki kahverengi ve hardal renginde boyanmış bir tepe üzerindeki kale, sol arka planda ise uzak etkisiyle tasvir edilmiş bir kent görüntüsü mevcuttur (foto. 4). Kal'a-i Luhayya tasvirinde ise kale yeşil bir tepe üzerinde tasvir edilmiştir (foto. 5, 6).

Bu iki örnekte boyama tekniği ilk örnektekilere nazaran biraz farklılaşmıştır; nispeten kabalaşmıştır. Bu kez yakın plan kale tasvirleri

gerçekleştiren yazar, dağ, tepe formlarını detayları açısından betimlemeye çalışmış; dağ veya tepe formlarının zemininde kullandığı boyayı ışık gölge kuralları doğrultusunda uygulamıştır. Tepelerin üzerindeki kalelerin zeminlerin de leke halinde beyaz boya kullanmış, zeminin kendi kızıl tonu ile beyaz rengi sentezleyerek ışık gölge, renk geçişleri elde etmiştir. Kal'a-i Luhayya tasvirinde tepelerin zemininde yeşil, gri, hardal ve zemindeki açık kızıl rengi kullanarak ışık gölge efekti oluşturan yazar, tepenin yüzeyinin yeşil olduğuna da vurgu yapmış olmalıdır.

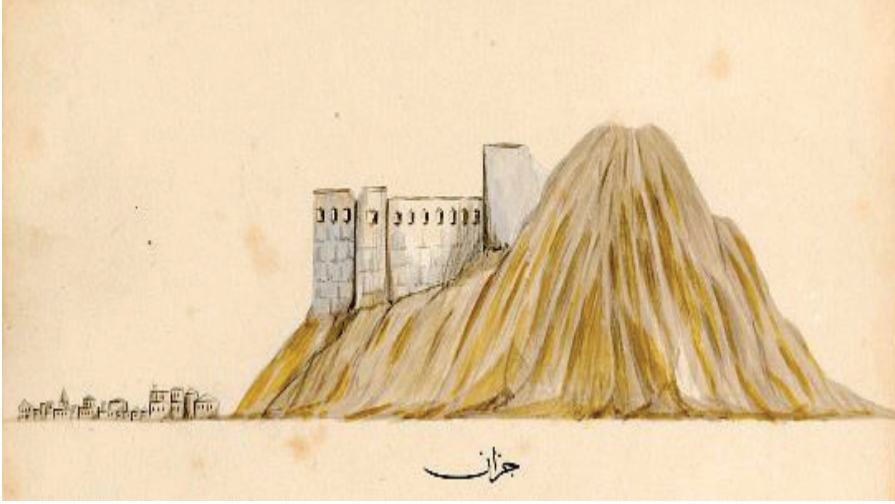

Foto. 4: Cizan Kalesi

Foto. 5, 6: Luhayya Kalesi

Üçüncü grupta yer alan toplam on altı adet resminden üç tanesi belirli bir manzaraya bağlı olarak tasarlanmışken, diğer örneklerde belirli bir manzaraya bağlı olmaksızın sadece kale, burç, türbe, konak, hastane, kulübe gibi mimari elemanların tasviri gerçekleştirilmiştir. Yazar bu resimlerin altına yazdığı yazılarda söz konusu yapıları şu şekilde isimlendirmiştir: Aşa tabir olunan ūrban kulübesi, Hudeyde'de Kal'a-i Şamiye, Hudeyde'de Kala-i Sıddıkiyye (foto. 7), Hudeyde'de Burc-ı Meşra'a (foto. 8), Hudeyde'de Kala-i Yemûni (foto. 9), Hudeyde'de Beyt-i Devle nâm-ı kışla, Hudeyde İbrahim Paşa Konağı, Hudeyde'de hastahâne kılınan Beyt-i Sandios, Hudeyde'de burc-i hali nâm su burcu, Kal'a-i Beytül Fakîh (foto.10, 11), Zebid'in İç Kal'ası (foto. 12, 13, 14, 15), Veyse'l-Karanî Hazretlerinin Merkad-ı Şerifleri, His Kal'ası, Merkad-ı Şeyh Şazili ve Sinan Paşa, Moha'da su burcu, Moha iskelesinde Burc-i Hükmi.

Siyah mürekkep kullanılarak tek renkte gölgelendirilen bu resimlerde mimari elemanların detayları çizgisel olarak ifade edilmiştir. Zemindeki mürekkebin gri tonda açık koyu değerleri ile yüzeyin derinlik farkları vurgulanmış, oval ve derin alanlar açık koyu ışık değerlerinin kullanılması ile belirtilmiş; çizgilerin yatay, dikey, diyagonal ve kavisli kullanımı ile üçüncü boyut verilmeye çalışılmıştır. Resimler her ne kadar realist batı tarz resim hususunda belirli bir bilgiye dayalı olarak gerçekleştirilmeye çalışılmış olsa da tasarımların, minyatür sanatı örneklerine benzer şekilde yüzeyin iki boyutlu yapısından uzaklaşmadığı da dikkat çekmektedir.

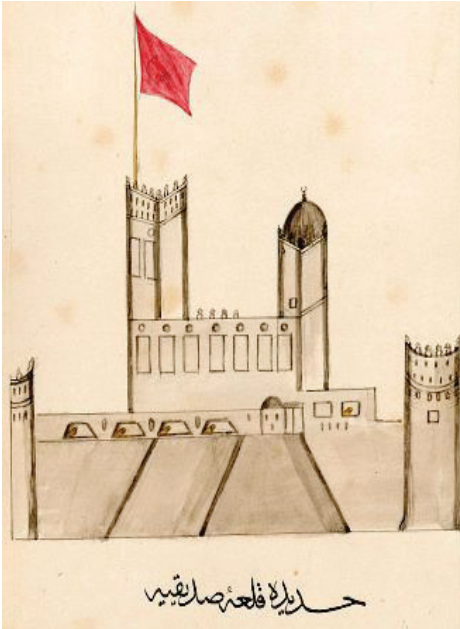

Foto. 7: Hudeyde'de Kala-i Sıddıkiyye

Foto. 8: Burc-ı Meşra'a

Foto. 9: Kal'a-i Yemûni

Foto. 10, 11: Kal'a-i Beytü'l Fakih

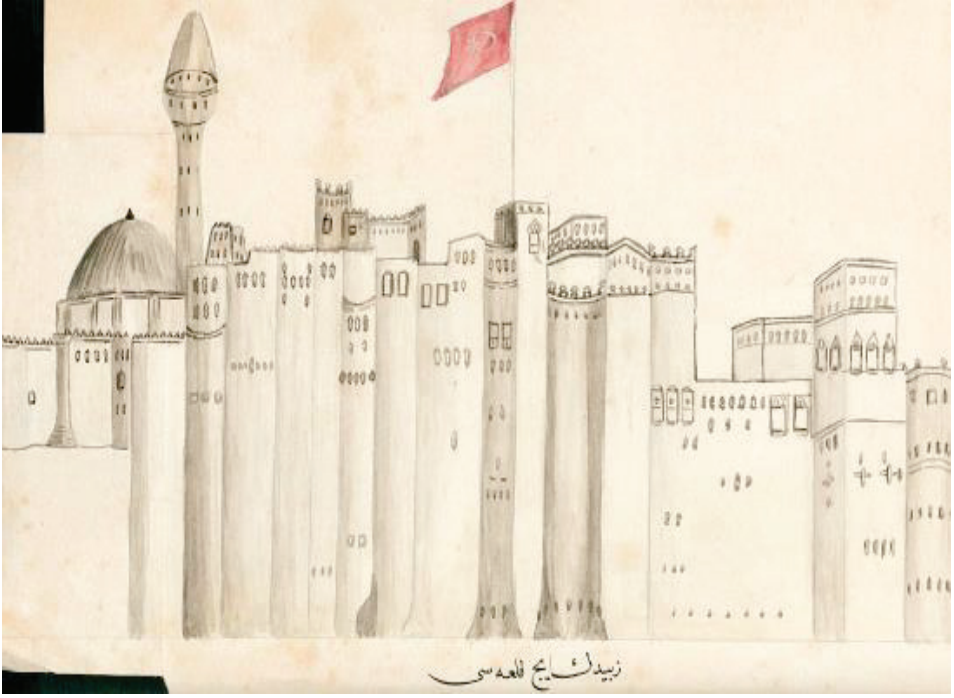

Foto. 12: Zebid'in İç Kal'ası

Foto. 13: Zebid'in İç Kal'ası

Foto. 14, 15: Zebid'in İç Kal'ası

Aynı grupta yer almalarına rağmen diğer örneklerin aksine grup kompozisyona sahip Veyse'l-Karanî Hazretlerinin Merkad-ı Şerifleri (foto. 16, 17), Merkad-ı Şeyh Şazili ve Sinan Paşa (foto. 18) ve Moha'da Su Burcu'nun (foto. 19) tasvir edildiği resimlerde topoğrafik anlatıma başvurulmuş, uzak yakın ilişkisine dikkat edilerek derinlik perspektif ilişkileri yansıtılmaya çalışılmıştır. Fakat diğer örneklerde olduğu gibi bu örneklerde de tasarım ve uygulamalar yüzeysel bir şematizme yönelmiştir. Bu açıdan minyatür sanatı örnekleri ile benzeşen ifade sanatsal bir çabadan çok izaha yönelmiştir (foto. 20). Yazar her ne kadar derinlik ilgilerini yatay eksende ifade etmeye çalışsa da Veyse'l-Karanî Hazretlerinin Merkad-ı Şerifleri örneğinde olduğu gibi arka planda derinlik ilgilerini dikey eksende ifade etmek zorunda kalmış; diğer bütün örneklerde olduğu gibi resim alanında atmosfer hissi oluşturamamıştır (foto. 21, 22).

Alt tarafta kurşun kalemle çizilmiş bir yer çizgisi ile sınırlandırılan mimari elemanlar üst tarafta detayları açısından ön arka plan vurguları yapılarak tasvir edilseler de söz konusu çizgiden dolayı minyatür sanatı biçim özelliklerini dışa vurur durumda kurgulanmışlardır (foto. 21, 22). Bu yapı doğrultusunda Osmanlıda ilk örneklerini Matrakçı Nasuh'un topoğrafik çalışmaları arasında gördüğümüz bu tarz şematik anlatımlı tasvirlerin, yazarın maksadıyla örtüştüğü fark edilmektedir. Dolayısıyla elyazmasında yer alan bu geçiş dönemi resimlerinde yazar her ne kadar derinlik perspektif ilgileri ön plana çıkararak, batı tarzında resimler tasarlamaya çalışsa da minyatür sanatının izahçı ve daha geniş bir bakış açısı olanağı sağlayan şematizminden yararlanmak zorunda kalmıştır.

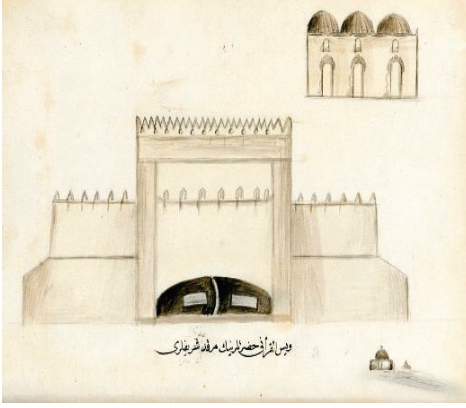

Foto. 16, 17: Veyse'l-Karanî Hazretlerinin Merkad-ı Şerifleri

Foto. 18: Merkad-ı Şeyh Şazili ve Sinan Paşa

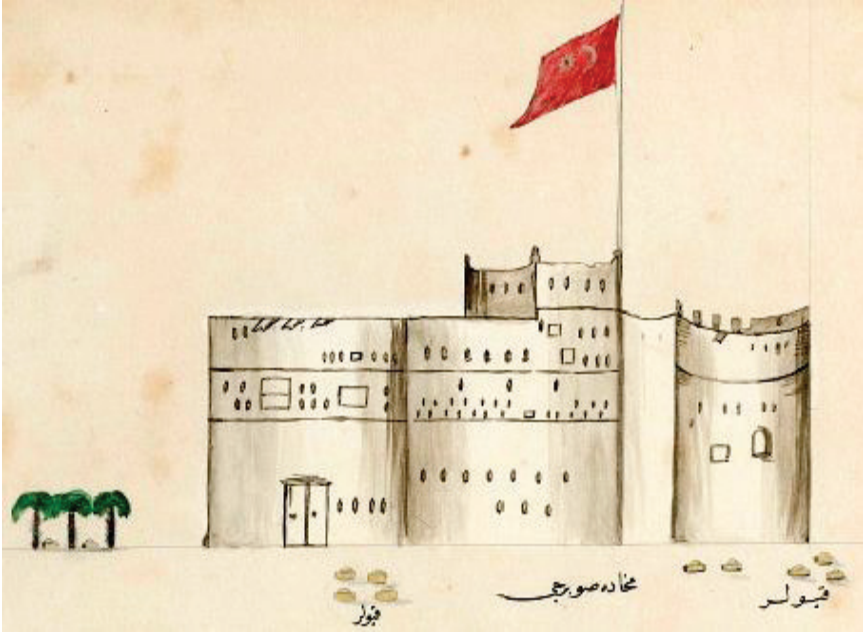

Foto. 19: Moha'da Su Burcu

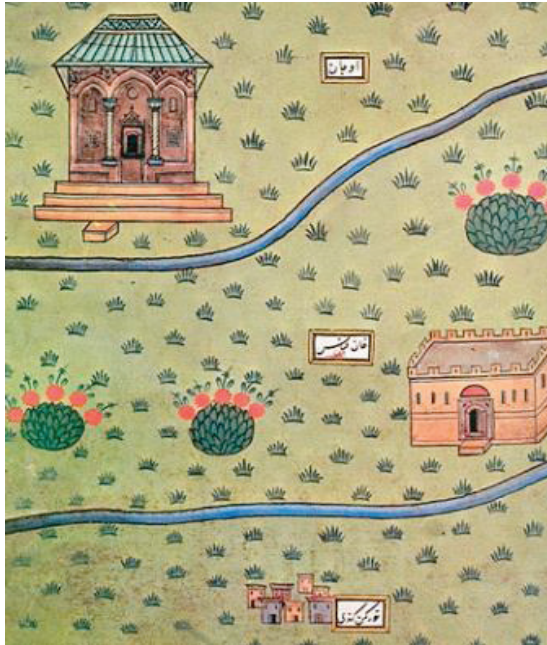

Foto. 20: Matrakçı Nasuh, Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sultan Süleyman Han, 1537, (İÜK. T. 5964) 30a.

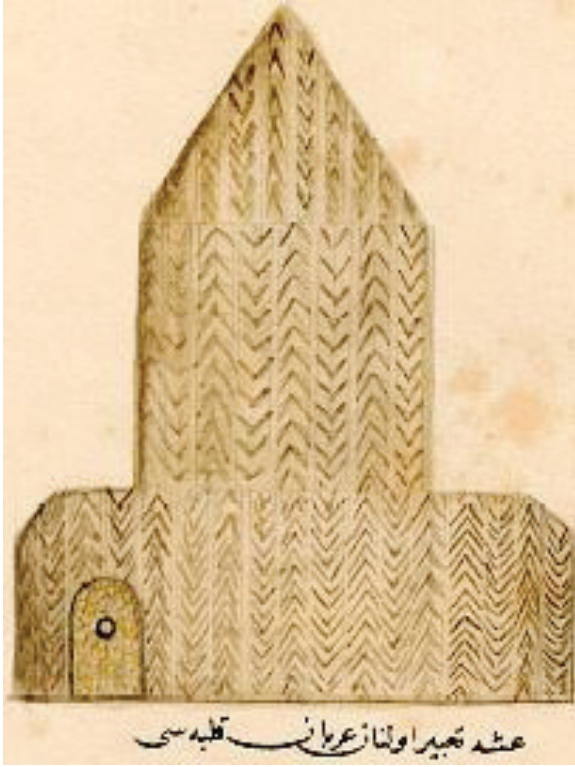

Foto. 21: Aşa tabir olunan Ūrban Kulübesi

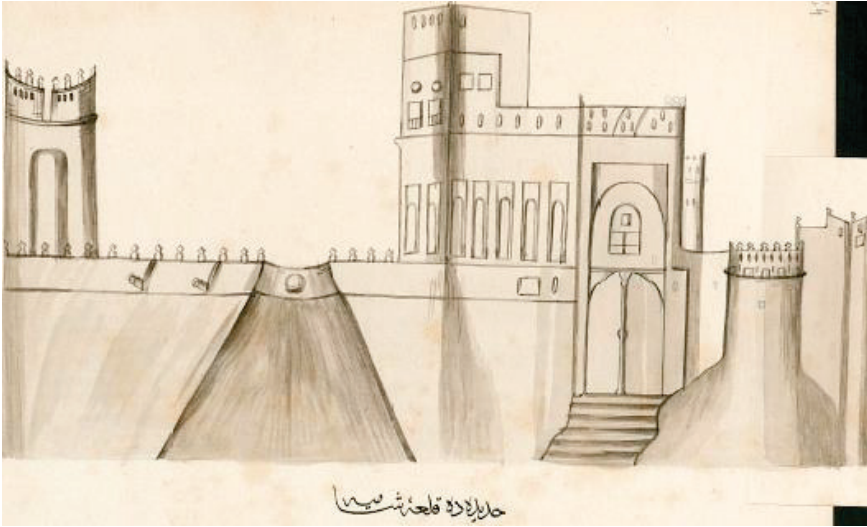

Foto. 22: Hudeyde Kal'a-i Şamiye

Yazar, Yemen silahlarını tanıttığı sayfada bir adet tüfek, cenbiye olarak adlandırılan üç çeşit kama ve zürafa olarak aldandırılan bir mızrak tasviri gerçekleştirmiştir (foto. 23). Yüzeysel çizimler olarak karşımıza çıkan bu aletlerin tasarımları da boyanma özellikleri gibi acemice ve tarif amaçlı uygulamalar olarak değerlendirilebilir. Yazar ayrıca üç farklı sayfada kat, hına bitkilerinin yapraklı dallarını ve muz meyvesi tasvirleri gerçekleştirmiştir (foto. 24, 25, 26). Bu sayfalarda da yazar çizimleri işçilik açısından detaylandırmadan gerçekleştirmiştir.

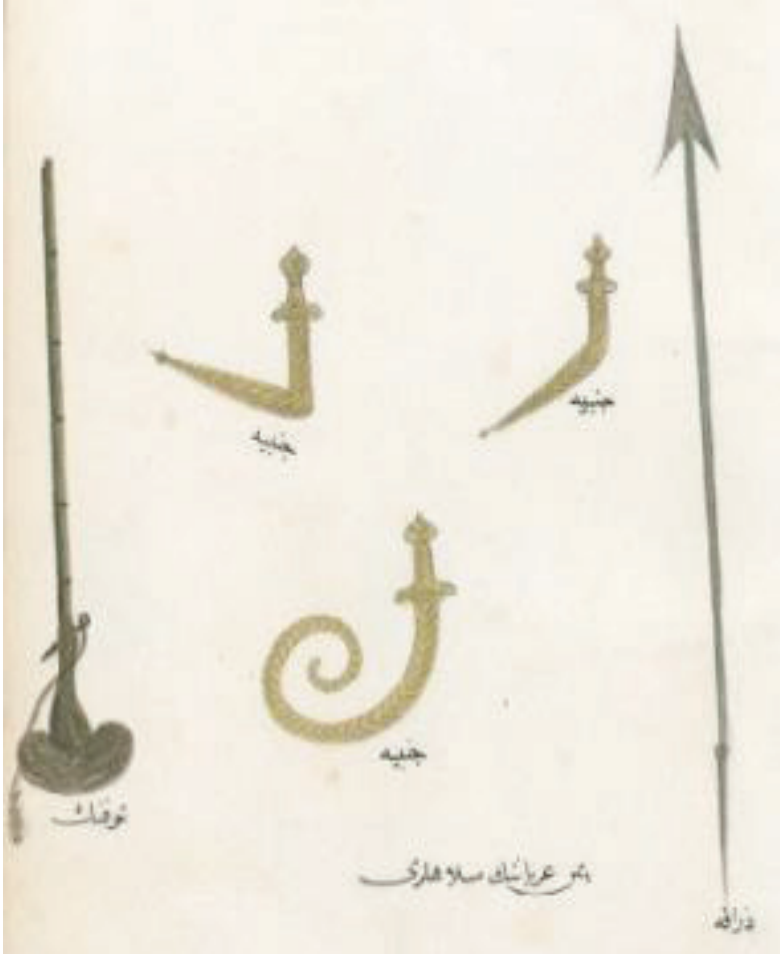

Foto. 23: Yemen Urbânlarının Silahları

Foto. 24: Ağızda çiğnedikleri Kat yaprağının dalı

Foto. 25: Hına dalı

Foto. 26: Muz tabir olunan meyve

Yazar, Banyan olarak adlandırılan iki Mecusi şapkasını önden arkadan ve yandan tasvir etmek üzere söz konusu yönlerden bıyıklı ve bıyksız erkek başı tasvirleri gerçekleştirmiştir (foto. 27). Baş tasvirlerinde desen bilgisinin tatmin edici düzeyde olmadığı anlaşılan yazarın, sanatsal bir maksat yerine çizimlerini, metinleri aydınlatmak üzere gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür.

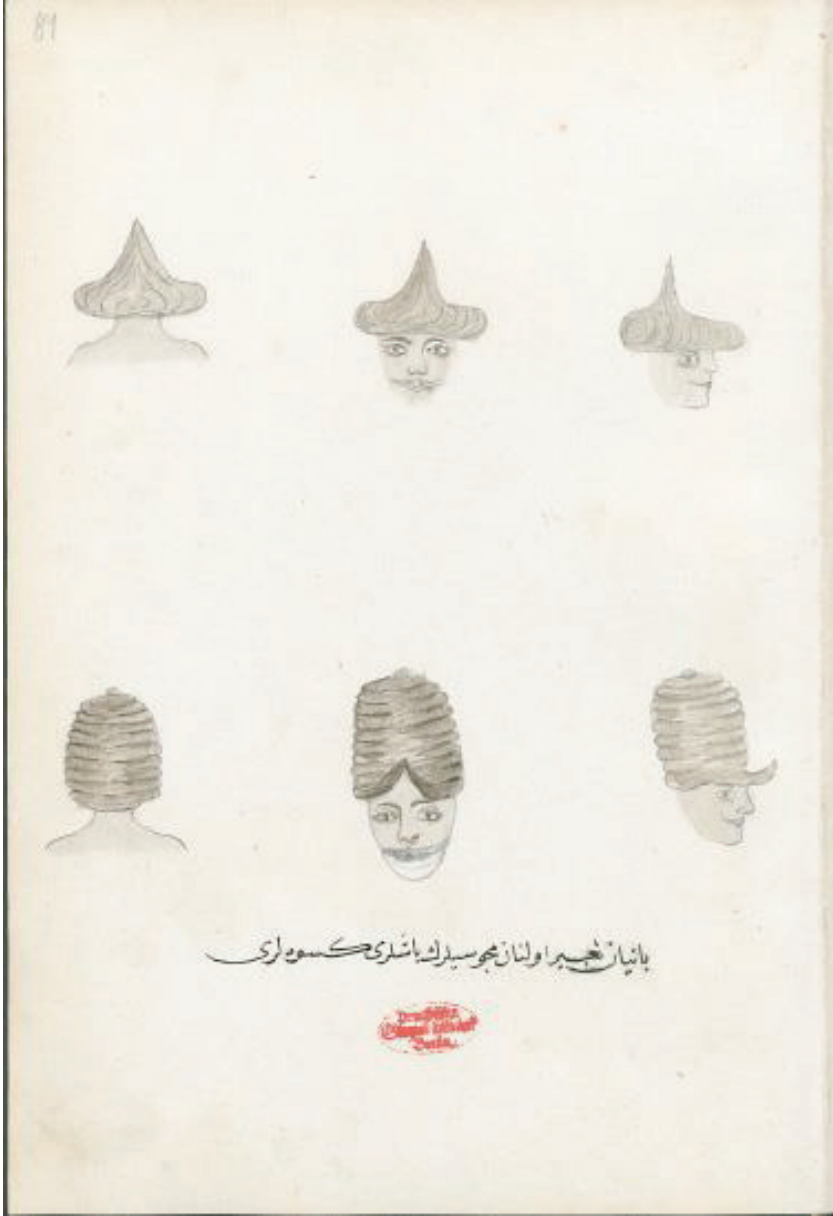

Foto. 27: Bânyân tabir olunan Mecûsilerin başları kisveleri

Değerlendirme

1849 yılında, İstanbul'dan Yemen'e gelerek Tevfik Paşa'nın donanmasına katılan Osmanlı askerinin hatıralarından oluşan ve orduda görevli bir doktor olan Mustafa Hâmî tarafından yazılan "Sevkü'l-'Askeri'l-Cedid Der-

Ahd-i Sultan Mecid' adlı el yazmasında yer alan resimler, 19. yüzyıl Osmanlı kitap resimlerine ilişkin örnekleri temsil etmeleri açısından önemlidirler. Minyatür sanatı örneklerinde karşılaştığımız geleneksel biçimden batı tarzı realist resme geçiş sürecindeki biçimin özelliklerini yansıtan bu örneklerden, yazarın batı tarzı realist resim eğitimi aldığı ve bu eğitime bağlı bilgisini yeteneğinin el verdiği ölçüde resimlerinde uygulamaya çalıştığı görülmektedir.

Yazarın sulu boya tarzında renklendirdiği resimlerini, uygulama, kompozisyon ve konuları açısından altı grupta toplamak mümkündür. Bu resimler iki grupta ele alınan birkaç renkli resimler, tek renkli resimler, bitki resimleri, silah resimleri ve insan başı tasvirlerinden oluşmaktadır. Resimlerin ortak özellikleri çizgi, renk uygulamaları, düzen fikirleri, işçilik gibi tasarım özelliklerinden anlaşıldığı üzere aynı elden çıkmış olmalarıdır.

Elyazmasındaki resimlerin sanatsal anlamda övülecek nitelikte olmadıklarını söylemek mümkündür. Büyük bir gayret ve eğitimine ilişkin sadık bir gayeyle tasvire yönelen yazar, kafasında belirlediği biçimi resimlerine uygularken her ne kadar kararlı görünse de belirli bir acemilik sergilemiştir. Zira bu örneklerde biçim, realist resim ile minyatür sanatı biçim özellikleri arasında bir yere yerleşmiştir. Ancak söz konusu özellik bilinçli bir çabanın ürünü de olabilir.

Yazarın batı tarzı realist resim özelliklerini kullanarak oluşturduğu kompozisyonları, geçiş dönemi resimleri olmaları açısından belirgin bir çelişkiyi yansıtır. Derinlik ve perspektif ilgileri ile kompozisyonları realist bir kurguya yönlendirilirken, boyutlandırma fikirleri yüzeysel aşamada kalmış görünmektedir. Mekânlarda hafif bir derinlik etkisi ile karşılaşılsa da atmosfer duygusu izleyiciyi etkileyici boyutta değildir. Diğer taraftan üslubun çizgisel bir anlatıma yönelmesi ve şematik bir izahı amaçlamış olması minyatür sanatı biçim özelliklerini dışı vuruyor olması bakımından dikkat çekmektedir.

İkinci grupta yer alan resimlerde uygulama tekniği farklılaşmakla birlikte, resimlerin manzara ilgileri ilk örneklere göre değişir. Bu örneklerde geniş açılı bakış yerine kaleleri merkeze alan daha sınıflandırıcı bir bakış söz konusudur. Bu bağlamda siyah mürekkep kullanılarak çizgisel olarak kontrolenen mimari elemanların yüzey detayları, rengin açık koyu değerleri ile verilmeye çalışılmıştır. Fakat söz konusu girişim doğrultusunda realist etkiler güç bir şekilde kullanılamamıştır. Aynı özellikler biraz daha basitleşmek koşuluyla silah, bitki ve insan baş tasvirlerinde de benzer şekildedir.

Konu yukarıda tartışılanlar bağlamda ele alındığında bu örnekler, minyatür sanatından batı tarzı realist resme geçiş dönemi Osmanlı resimleri olarak sanatsal açıdan önemsenecek düzeyde eserler olmasalar da dönemin güncel ürünleri olmaları açısından önemlidirler. Teknik anlamda resim eğitimi,

almış bir askeri doktorun bireysel çabası ile ürettiği bu resimler realist biçimin geleneksel biçimle yer değiştirmesi sürecinde her iki biçimin harmanlanarak bilinçsiz bir şekilde sentezlendiği örneklerdir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları ve Süreli Yayınlar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri (A.DVN.MHM.) d.07.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), İradeler Dâhiliye Evrakı, (İ.DH.), Dosya No: 27, Gömlek No: 1314.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.), Dosya No:111, Gömlek No: 90.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deavir (A.MKT.NZD.), Dosya No:240, Gömlek No: 37.

Yemen Salnamesi. (1313). San'a: Vilayet Matbaası.

Yemen Salnamesi. (1308). San'a: Vilayet Matbaası.

Araştırma Eserleri

Abaza, F. O. (1979). El-Hükmü'l-Osmani fi'l-Yemen 1872-1918. Beyrut: Darü'l-Adve.

Ata, G. (1341). Tıp Fakültesi. İstanbul: Yeni Matbaa.

Ahmet İzzet Paşa. (1992). Feryadım. İstanbul: Nehir Yayınları.

Avcı, A. (1963). Türkiye'de Askeri Yüksek Okulların Tarihçesi. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Bursalı Mehmet Tahir. (1342). Osmanlı Müellifleri. C. III, İstanbul: Matbaa-i Amire.

El-Behravi, M. A. (1979). Fethü'l-Osmaneyn Aden: Va İntiqa'l Al-Tawazin Al-Dawli Minal-Barr İlaa Dar al-Turath. Kahire.

Ferro, M. (2002). Sömürgecilik Tarihi. (Çev.M. Cedden) Ankara: 2002.

Peçevi İbrahim. (1992). Peçevi Tarihi (Cilt I). (Haz. B. S. Baykal) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Kreiser, K. (1985). "An Unpublished Ottoman Manuscript on the Yemen in 1849: Mustafa Hami's Sevkü'l-askeri'l-cedid der-ahd-i Sultan Mecid". Arabian Studies, 7, 161-186.

Kurtoğlu, F. (1940). Hadım Süleyman Paşanın Mektupları ve Belgradın Muhasara Pıvanı. Belleten, IV (13), 53-87.

Mehmed Süreyya. (1996). Sicill-i Osmanî. C. II, (Haz. Nuri Akbayar). İstanbul: Tarih Vakfı Yay.

Melzig, H. (1943). Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Amiral Hadım Süleyman Paşa'nın Hint Seferi. İstanbul: Selami Sertoğlu Kitabevi.

- Mughul, M. Y. (1974). Kanuni Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri 1517-1538. İstanbul: Fetih Yayınevi.
- Mustafa Nuri Paşa. (1992). Netayicü'l-Vukuat (Cilt I). (Çev. N. Çağatay) Ankara.
- Mustafa Hami. (1849). Sevkü'l Askeri'l-Cedid Der-Ahd-i Sultan Abdülmecid. El Yazması Nüsha.
- Naima Mustafa Efendi. (1968). Naima Tarihi. II. (Çev. Z. Danışman) İstanbul.
- Özbaran, S. (2004). Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Öztuna, Y. (1969). Devletler ve Hanedanlar. C. II, Ankara.
- Playfair, R. L. (1970). A History of Arabia Felix Or Yemen. Amsterdam: Philo Press.
- Renda-Turan, G.-E. (1980). “Türk Resminde Batılılaşma Yönünde İlk Denemeler”, Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi. C. 1, İstanbul: Tilgat Basımevi.
- Sırma, İ. S. (1982). “Yemen'in Jeo-Politik Durumu ve Osmanlı Devletine Katılması”. Tarih Enstitüsü Dergisi (12), 427-444.
- Sırma, İ. S. (1996). Yemen İsyancıları. İstanbul: Umut Matbaası.
- Tansuğ, S. (1997). Çağdaş Türk Sanatına Temel Yaklaşımlar. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Tansuğ, S. (2008). Çağdaş Türk Sanatı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Turan, Ş. (1979). “Süleyman Paşa (Hadım)”. İslam Ansiklopedisi, XI, 194-197.
- Turan, Ş. (1979). “Sinan Paşa (Koca)”. İslam Ansiklopedisi, X, 670-975.
- Yavuz, H. (1983). “Kabe ve Haremeyn'in Muhafazası Bakımından Hadım Süleyman ve Sinan Paşalar'ın Yemen Seferi”. Diyanet Dergisi, 4 (XIX), 43-50.
- Yavuz, H. (2002). XVI. “Asırda Osmanlı Yemen Vilayeti”. Yeni Türkiye (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı II) (8/44), 92-130.
- Yücel, Y. (1991). Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl. Ankara: TTK Basımevi.
- Serpil Bağcı, vd., *Osmanlı Resim Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006;